

LA CASA DELS DOS TRESORS DE POLLENTIA: UNA REFLEXIÓ

M. ROCA ROUMENS
E. SUBÍAS PASCUAL

La casa que ens ocupa fou excavada, entre els anys 1959 i 1961, sota la direcció dels professors Tarradell, Arribas i Woods (Arribas, Tarradell, Woods, 1978; Tarradell, Arribas, Rosselló, 1978), dins els programes patrocinats, de manera conjunta, pel Ministerio de Cultura i per la fundació W. Bryant de Vermont (EUA), i està integrada dins el sector residencial localitzat a la finca de Sa Portella.

Tot i que aquesta àrea no ha estat encara totalment excavada, el que es coneix evidencia part d'un barri planificat segons una ordenació ortogonal determinada per dos carrers en sentit nord-sud i un tercer carrer, el conegut com "carrer porticat", en sentit est-oest, que delimiten ínsules rectangulars (fig. 1).

En conjunt, es pot afirmar que aquesta àrea es va organitzar en època tardorepublicana, vers el 80 aC, i mantingué una continuïtat d'ocupació fins al segle V -fins i tot, potser el VI-, d'acord amb la informació aportada per les darreres revisions del material exhumat.

Encara que les restes visibles corresponen, lògicament, als últims moments d'ocupació, d'acord amb les informacions recuperades en altres sectors, sembla que es pot afirmar, sense massa dubtes, que la tècnica constructiva emprada des del primer moment va consistir en sòcols de pedra, petits carreus de marès local cohesionats amb morter, remuntats amb toves. Tot això cobert amb arrebossat que, d'acord amb la funcionalitat de les habitacions, degué comportar una decoració pintada de la qual hi ha evidències corresponents als últims moments d'ocupació.

Dins d'aquest sector, la Casa dels Dos Tresors, així denominada a causa de la troballa de dos tresorets dels segles III i IV, respectivament, constitueix l'exemple més complet d'arquitectura domèstica fins ara docu-

mentat a Pollentia. No cal dir que una ocupació tan dilatada com la que presenta aquest sector, i més concretament la casa que ens ocupa, ha comportat, lògicament, refaccions i modificacions, no sempre fàcils de datar per problemes de registre arqueològic, encara que algunes d'elles són ben visibles en el conjunt tal com aquest ens ha arribat. Cal dir, però, que aquestes modificacions no han arribat a emmascarar les característiques inicials de la casa quant a planimetria.

És, principalment, per aquest motiu que hem considerat oportú, al cap dels anys, portar la reflexió sobre determinats aspectes que es desprenen de la seva consideració, aspectes fins ara deixats de banda, però no per això menys importants de cara a la comprensió històrica de la ciutat, sobretot en relació amb els seus orígens.

UNA APROXIMACIÓ TIPOLÒGICA

La nostra aproximació a la Casa dels Dos Tresors serà, volgutament, limitada als dos aspectes arquitectònics que en permeten una definició ràpida: la tipologia i el projecte compositiu. Tots dos aspectes hauran de ser objecte d'un ulterior desenvolupament, però ens sembla útil, per a la recerca i discussió general de les estructures domèstiques, furnir amb promptitud aquestes dades bàsiques.

Per tal de definir des d'un punt de vista tipològic la Casa dels Dos Tresors, haurem de precisar l'ús que farem de la terminologia. La definició moderna de l'*atrium* es basa, en part, en una interpretació sociològica de la composició de la *domus*. En efecte, la importància compositiva de la seqüència visual *fauces-atrium-tablinum*, la qual es complementa amb les *alae* i els cubículs laterals, ha estat amplament contrastada a les cases republicanes, especialment de la Campània, però, també, a ciutats provincials, com ara Empúries, i guarda relació amb les formes de sociabilitat entre patró i clientela (Coarelli, 1989). Des d'aquest punt de vista, la Casa dels Dos Tresors, no respon al concepte d'atri.

Tanmateix, l'atri és, a banda de la seva significació social, un element compositiu que s'ha d'entendre com a espai centrípet i central de la casa unifamiliar. Però aquest element presenta, si s'ha de jutjar per les restes arqueològiques i segons les explicacions de Vitruvi, diverses possibilitats estructurals. Per a l'arqueologia moderna, el terme *atri* assumeix aques-

ta varietat estructural, sense prendre en consideració les seves repercussions espacials. No obstant això, la concepció volumètrica de cada tipus, lligada a un sistema de coberta i de suports determinat, és decisiva per a la comprensió global de la casa. La terminologia és, per tant, imprecisa, i tampoc es resol amb els adjectius heretats de la sèrie vitruviana: atri toscà, tetràstil o corinti.

Així, l'“atri toscà” és un espai central de gran alçada, habitable en quasi tot el seu volum, al voltant del qual es disposen una sèrie d'habitacions, algunes de les quals distribuïdes en dues plantes. Aquesta concepció pot resultar pràcticament inalterada per l'addició de columnes de suport als angles de l'*impluvium*. Es així que Vitruvi posa en relació l'atri tetràstil amb l'atri toscà, com si les columnes només actuessin com a reforç: les proporcions en alçat de l'atri no són modificades. Tanmateix, per no modificar l'espai resultant, hauran de ser columnes de gran envergadura i proporcionades a l'alçada d'un espai central desenvolupat a doble altura. A les cases de més magnitud, podríem parlar, fins i tot, d'un “ordre colossal” que es relaciona amb la dignitat dels seus habitants i l'*auctoritas* de l'arquitectura (Gros, 1989).

No obstant això, la presència de columnes també es pot associar a una concepció volumètrica diferent. Així, la paraula “atri”, pot designar també un espai central amb una coberta configurada com un pòrtic. Interessa subratllar aquesta diferent concepció, entre l'atri convencional i l'atri porticat¹, per precisar-ne les conseqüències visuals a l'interior de la casa i, sobretot, per analitzar el diferent desenvolupament en altura. I és aquest, justament, el nus de la qüestió: l'atri porticat no defineix un volum diàfan (o quasi diàfan, amb la introducció de suports) sinó un recorregut perimetral. Un recorregut que no es confon amb el del peristil per la vocació centrípeta i de construcció d'un espai, enfront al caràcter centrífug del peristil.

El denominat “atri corinti” de la sèrie vitruviana sovint suscita la polèmica en la comparació entre un atri i un peristil. Però la dificultat tipològica no està entre el peristil i l'atri, sinó entre el peristil i l'atri porticat, per als quals la frontera terminològica s'ha de establir, si més no, en

¹Emprem aquesta locució amb recança, atesa la forta connotació del “porticat” com a element independent. Però, pel que hem exposat, ens sembla necessari experimentar amb nous termes, per introduir una diferència conceptual que, tot sovint, queda dissimulada rere la paraula “atri”.

funció de la proporció entre pòrtic i espai descobert. D'altra banda, no sabem del cert si amb l'atri corinti, Vitruvi vol expressar la idea d'un atri porticat, o bé només, molt probablement, amplia la sèrie dels atris convencionals amb columnata a doble altura.

Interessa, finalment, establir una clara distinció entre l'atri porticat i el pati porticat. Per regla general, el pati porticat s'associa a la idea d'*insula* d'habitació vertical, i només en algun cas (*Domus delle Muse* a *Ostia Antica*) sembla adaptat a necessitats unifamiliars. Des del punt de vista estructural, el pati porticat suposa la substitució de la columnata pels pilars, aïllant -i no relacionant- el passadís de circumval.lació i l'espai descobert. Un canvi conceptual important.

L'atri porticat, en aquest canvi estructural de la coberta, ha perdut, respecte a l'atri convencional, la funció d'aglutinadora del segon pis per a qüestions d'il.luminació i ventilació. Ha perdut també, en gran part, l'impacte visual de l'eix *fauces-atrium-tablinum*, de manera que el seu interès com a espai de recepció disminueix. Un aspecte que es relaciona -tal com esmentàvem- amb la lectura sociològica de l'estructura i que, per tant, es pot acompanyar de canvis de disposició de les habitacions respecte a l'espai central. La modificació més important en aquest sentit, és el desplaçament del *tablinum* (o habitació principal) respecte de l'eix longitudinal. Una modificació que també constatem a atris tetràstils pompeians, quan no son el centre de la recepció clientelar (Casa del Faune, per exemple), però que concerneix especialment la *domus* d'atri porticat o la *domus* de peristil.

La Casa dels Dos Tresors, respon, segons això, al model de la casa d'atri porticat. Les dimensions de les columnes de l'*impluvium* permeten una posició de la coberta a un màxim de quatre metres del terra. En efecte, les bases conservades, d'ordre toscà i en pedra local, permeten un càlcul aproximat a partir del diàmetre: 2 peus de diàmetre del fust de la columna, per 14 peus d'alçada, segons les prescripcions de Vitruvi en relació amb l'ordre toscà (Vitruvi IV, 7). Una alçada respectable i suficient per donar coherència d'habitable a l'espai central, però que no pot assolir l'altura d'un segon pis sobre les habitacions laterals. Aquesta dimensió només és permesa per la coberta en suspens de l'ordre toscà o per un ordre gegantí de les columnes. De fet, Vitruvi enuncia que l'altura de l'atri hauria de ser igual a la seva amplada (Vitruvi IV, 4), cosa que permet pensar que la seva descripció de l'atri sempre fa referència als susdits models.

No parlarem, tampoc, de la Casa dels Dos Tresors com d'una casa de

peristil, perquè l'espai central és en aquest cas un volum habitable en comptes d'un pati o jardí. Tant la casa d'atri porticat com la de peristil, permeten moltes més variants compositives i donen lloc a gran part de l'arquitectura domèstica provincial amb diferents exigències climàtiques i sociològiques. Però, cal també establir una diferència entre ambdues, perquè la casa de peristil permet, per dimensions i superfície construïda, diversificar els espais habitables i incorporar-hi nous elements de representació o d'oci. L'anàlisi tipològica regional és encara una de les necessitats de l'arqueologia de la casa romana.

En aquest sentit, volem fer notar com la Casa dels Dos Tresors comparteix trets definidors de la seva composició amb la Casa del Cadran Solaire de *Baelo Claudia* (Sillières, 1991). En primer lloc, l'ordre de magnitud de les seves dimensions. Seguidament, el lligam que s'estableix entre la casa i el pòrtic del carrer. Finalment, la qualitat i disposició dels espais, i les proporcions generals de la composició. S'hauran de valorar les raons d'aquesta coincidència, tal vegada funcionals, però també, potser, relacionades amb l'existència d'un model comú seguit, amb certa llibertat, en tots dos casos, i que pot tenir a veure amb les característiques del seu traçat, que seguidament examinarem.

DESCRIPCIÓ MÈTRICA

L'estudi mètric de la Casa dels Dos Tresors ha permès establir, amb prou certesa, que el sistema de mesures emprat en la seva construcció correspon al peu itàlic de 0,275 m. La garantia d'una conclusió com aquesta requereix una evaluació estadística de la desviació de les mesures. Un procediment que es troba en curs d'aplicació en el marc de l'estudi general de la casa i del definitiu aixecament planimètric. Tot i així, podem avançar aquest resultat que es fonamenta en la comparació de les equivalències de les mides, en peus romans i itàlics. Mides que s'han repetit amb tres criteris diferents per tal d'obtenir més fiabilitat i més dades sobre el procediment de traçat sobre el terreny: mesurant entre els eixos dels murs; mesurant l'interior dels espais, i, en alguns casos, les dimensions externes. El resultat d'aquesta anàlisi, posava de manifest la reiterada equivalència de les mides amb múltiples del peu itàlic, alhora que assenyalava l'existència d'un projecte compositiu amb criteris de proporcionalitat.

La utilització del peu itàlic en la planificació de la *domus* i, en conseqüència, de la *insula* on s'integra, no havia estat abans constatada a la ciutat de Pollentia, on, en canvi, el temple capitolí es regia pel peu romà de 0,296 m (Equip Pollentia, 1994). Tanmateix, aquest sistema de mesures ha estat constatat en diverses ocasions a ciutats romanes de la costa mediterrània, on troba interessants paral·lels a ciutats com Empúries (Aquilué *et al.*, 1984; Mar & Ruiz de Arbulo, 1987), Badalona (Aquilué & Subías, 1987) o Sagunt (Aranegui, 1992). Ciutats on acostuma a estar en relació amb les construccions més antigues, de final del II aC-principi de l'IaC, tal vegada com a reflex de l'origen samnita o campanià dels primers contingents de colons.

LES REGLES DE COMPOSICIÓ

L'anàlisi de les mesures obtingudes i de la seva conversió en peus itàlics ens suggereix, en primer lloc, l'existència d'una relació proporcional entre les xifres, sobretot quan es consideren les mesures a partir dels eixos dels murs. Tanmateix, essent aquests murs de l'ordre de 0,55 cm, és dir, l'equivalent a 2 peus itàlics, l'origen de l'amidament pot ser igualment aclaridor posat a qualsevol de les cares del mur.

La Casa dels Dos Tresors s'insereix en un quadrat de 80 x 80 peus, però el seu perímetre no és regular ni omple tota la seva superfície, perquè es produeix un retall entre l'àmbit més gran de la casa i la façana septentrional. L'increment longitudinal que suposen les dimensions d'aquest àmbit equival a l'amplada de l'espai porticat del carrer que la delimita pel sud, de manera que, des d'aquest eix del pòrtic fins a la façana septentrional, es reproduïx el mateix quadrat de 80 x 80 peus. Aquesta dada, que equival a imaginar dos quadrats idèntics amb un desplaçament de 12 peus en una única direcció, en comptes de parlar d'un rectangle de 92 x 80 peus, és important per entendre la forma com es construeixen les figures geomètriques que dominen la composició (fig. 3). D'altra banda, constitueix un argument de pes per considerar el pòrtic meridional com a part del projecte domèstic, tal com també es troba a la casa esmentada de *Baelo Claudia*.

Dins d'aquesta figura es perfila un quadrat menor, de 68 x 68 peus, que allibera per tres dels seus costats una banda perifèrica de 12 peus. També podríem parlar de la presència d'un quadrat de 68 peus i del seu *gno-*

mon fins a un quadrat de 80 peus. Amb aquests traços, se'ns situa en planta l'eix occidental de l'atri, el qual defineix les dimensions de les habitacions laterals d'aquell costat; se'ns perfila, també, la posició de la façana meridional, i, finalment, de la façana septentrional. En aquest punt, hem de recordar, que la Casa dels Dos Tresors presenta diverses fases i que encara no podem precisar l'exacta configuració del primer projecte. És per això que presentem dos dels possibles esquemes, els quals es diferencien en la utilització del gran espai oriental, sense modificar -com es pot veure (fig. 2)- la composició i el traçat de l'atri porticat.

El següent pas és la determinació de les principals crugies a l'interior de la casa. Per entendre la seva ubicació en funció de criteris de proporcionalitat, s'han examinat diverses possibilitats. En primer lloc, una aproximació geomètrica basada en la diagonal dels quadrats, que suggereix un intent d'aproximació a una partició proporcional (fig.3) a partir de la divisió harmònica del quadrat de 68 x 68. D'altra banda, sobre el terreny, aquest eix de mur se situa a 46,5 peus de la base del quadrat de 80 peus. Aquesta xifra es correspon molt exactament amb l càlcul aritmètic de la mitjana harmònica segons la fórmula $80 \times 2\sqrt{2}$, i és molt més precisa que l'aproximació de 48 peus obtinguda fàcilment a partir d'un àbac relatiu a un quadrat de múltiples de 5 (80:16) (Frey, 1990).

Però, dins del quadrat de 68 x 68, podem traçar, per un altre procediment, un nou *gnomon*: quadrat de 48 peus, que ens determina, a més, una aproximació d'un rectangle de $\sqrt{2}$ (68 x 48). Amb aquest recurs, obtindríem l'angle intern de l'encreuament, assenyalant també la crugia nord-sud, sempre que, però, consideréssim l'origen de les mesures a partir de la cara externa de la façana oriental, tot i conservant com a base del quadrat l'eix de la façana meridional.

El més significatiu d'aquesta disposició, sigui quin sigui el procediment seguit, és, tanmateix, que amb la crugia nord-sud s'estableix el límit oriental de l'atri, el qual queda definit amb una llargada 50 peus, mesurats entre els eixos dels murs. D'altra banda, la crugia est-oest, el tanca pel nord, mentre que els cubículs meridionals li posen el darrer límit. Tot plegat dibuixa un rectangle de 35,5 x 50 peus, una figura que es correspon també amb una aproximació d'un rectangle de $\sqrt{2}$ (fig.4). De fet, l'aproximació aritmètica subharmònica (Frey, 1994) d'aquesta figura que correspon a la meitat de $\sqrt{2}$, és molt pròxima a aquesta dada (5 i 3,5), però és encara més precisa la dada sobre el terreny.

Finalment, la disposició de les columnes de l'atri també s'ajusta a un procediment geomètric de divisió harmònica d'un rectangle de $\sqrt{2}$ (fig.5). Un joc que, a la vegada, determina l'amplada de la sala de recepció, de la mateixa manera que succeeix amb la relació *atrium-tablinum* de la *domus* "pompeiana" tradicional. Les mesures relatives a l'*impluvium* no es corresponen gairebé mai amb nombres sencers o fraccions del peu itàlic. Tanmateix, les restes poden haver patit moviments i no són tan regulars com caldria, de manera que no podem garantir la seva disposició sobre el terreny en funció d'una simplificació aritmètica que, d'altra banda, seria aconsellable en aquest procés complex de divisió harmònica. Els resultats, en aquest cas, haurien de donar lloc a mides de 10, 15 i 20 peus.

Aquesta diversitat de possibles interpretacions de la transposició de la idea geomètrica, fa que ens hàgim de qüestionar el plantejament de l'obra, en cada traç del projecte, però posa també en evidència com, de vegades, i en certes arquitectures, la construcció geomètrica de la composició pot ser, finalment, la més senzilla, tal com el mateix Vitruvi s'encarrega de recordar (Vitruvi IX, pref).

De fet, si busquem interpretar la composició a la llum d'una mesura o mòdul, gràcies al qual tindriem un enreixat concebut sobre la repetició i el fraccionament, hauríem d'assegurar, en primer lloc, el valor d'aquest mòdul, però també el del seu interès (fig.5). Per trobar aquest valor, el més petit denominador comú de totes les mesures, hauríem de remuntar al valor de 4 peus. Altrament, la relació entre els quadrats de la figura projectual aporta la repetició dels valors de 12 i 16 peus, dels quals el valor 16 guarda una relació commensurable amb la majoria de les mides principals preses entre eixos. No obstant això, amb aquesta interpretació, no obtindrem amb facilitat el posicionament dels murs i trobarem igualment desviacions respecte de la realitat arqueològica, sobretot pel que fa a la definició de l'atri. Es tracta, sens dubte, de l'element més rellevant, ja que aquestes desviacions responen a l'explícita voluntat d'obtenir un rectangle de $\sqrt{2}$ molt aproximat i que, per tant, no s'adapta a una base modular de 16 peus. ;

En realitat, la determinació aritmètica de les mides de la composició, tal com s'aprecia a la Casa dels Dos Tresors, sembla privilegiar l'aparició de determinades xifres que són reconegudes com a útils per a determinades aproximacions a nombres incommensurables. Així, és destacable, per a la definició de l'atri, la determinació de mesures múltiples de 7 i de 5, els quals són una bona aproximació del rectangle de $\sqrt{2}$. Tret d'aquest ele-

ment, es combinen mesures basades en nombres parells que permeten distribuir la capçalera -i el conjunt- d'una manera proporcionada: 12+16-18-16-18.

En definitiva, la Casa dels Dos Tresors revela un projecte proporcionat i complex, propi d'una arquitectura culta. Un projecte que descansa sobre un ideal proporcional, per al qual és difícil determinar un predomini geomètric o aritmètic, ja que ambdós, tot i ser fins a cert punt contradictoris, ens semblen igualment presents. Ara com ara, no podem precisar, tampoc, la incidència d'unes tècniques de plantejament simplificadores pel que fa a l'atri.

La qualitat del projecte també es pot mesurar pel record projectual de l'atri pompeïà (Geertmann, 1984 a i b). Es manifesta, per tant, un lligam amb l'arquitectura domèstica campaniana republicana, tot i que el projecte global és radicalment divers, amb un eix invertit entre l'atri i l'habitació principal i sense les tradicionals *fauces* i *alae*. Les diferències han de ser interpretades a la llum de les peculiaritats regionals i les exigències socials, sense oblidar els condicionaments de la documentació arqueològica i les seves llacunes.

En el context provincial, la qualitat de la *domus* reflecteix, possiblement, l'aportació cultural i el gust de colons o enginyers d'origen itàlic. Una cultura que ha estat posada en evidència, de manera reiterada i profunda, a les cases de l'àrea campaniana, les quals constitueixen l'enllaç entre la realitat arqueològica i la descripció vitruviana de les proporcions de l'atri (Hallier, 1987).

Finalment, la reconstrucció hipotètica del projecte de la Casa dels Dos Tresors aporta una nova dada que desitgem que sigui útil per a la tasca de valoració de la importància i dels procediments de transposició d'un ideal geomètric a l'arquitectura. Qüestió que és objecte, en l'actualitat, d'un seriós i especialitzat debat arqueològic que concerneix les aproximacions als nombres incommensurables (Munus, 1987; Frey, 1990).

Pel que fa a l'arquitectura domèstica de l'àrea hispana, comencem a tenir dades compositives que hauran de permetre la comparació i l'aprofundiment en aquests estudis. Es el cas de la Casa de los Morrillos de Julióbriga (Fernández Vega, 1993), o de la Casa de Likine de La Caridad (Caminreal, Teruel) (Vicente *et al.*, 1991). Aquestes anàlisis, com en el cas de Pollentia, ens podran aportar, a més, noves dades sobre les condicions en què es produeix la romanització.

BIBLIOGRAFIA

- AQUILUÉ, X.; SUBÍAS, E.: "Sobre la fundació de la ciutat romana de Baetulo (Badalona)", *VI Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà* (Puigcerdà, 1984). Barcelona, 1986.
- ARANEGUI, C.: "Un templo republicano en el centro cívico saguntino", *Templos romanos de Hispania* (Cuadernos de Arquitectura Romana I), p. 67-82. Murcia, 1991.
- ARRIBAS, A.; TARRADELL, M.; WOODS, D.: *Pollentia II*, EAE 98, Madrid, 1978.
- COARELLI, F.: "La casa dell'aristocrazia romana secondo Vitruvio", *Munus non ingratum* (Babesch suppl.2), p. 178-187. Leiden, 1989.
- EQUIP POLLENTIA: "Resultats dels treballs d'excavació a l'àrea central de la ciutat romana de Pollentia (Alcúdia, Mallorca): avanç preliminar", *Pyrenae* 25, 1994, 215-224.
- FERNÁNDEZ VEGA, P. A.: *Arquitectura y urbanística en la ciudad romana de Julióbriga*, Santander, 1993.
- FREY, L.: "Médiétés et approximations chez Vitruve", *Revue archéologique*, 1990.
- GEERTMAN, H.: "Geometria e aritmetica in alcune case ad atrio pompeiane", *BABesch* 59, 1984.
- GEERTMAN, H.: "Vitruvio e i rapporti numerici", *BABesch* 59, 1984, p.53-62.
- GROS, P.: "Nombres irrationnels et nombre parfait chez Vitruve", *MEFRA* 88, 1976.
- HALLIER, G.: "Entre les règles de Vitruve et la réalité archéologique: l'atrium toscan", *Munus non ingratum* (BABesch suppl. 2), p. 194-211. Leiden, 1989.
- MAR, R.; RUIZ DE ARBULO, J.: "El foro republicano de Empúries. Metrología y composición", *VI Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà* (Puigcerdà, 1984), p. 367-374. Barcelona, 1986.
- MUNUS, 1989: *Munus non ingratum* (BABesch suppl. 2). Leiden, 1989.
- VICENTE, J. D.; PUNTER, M. P.; ESCRICHE, C.; HERCE, A. I.: "La Caridad (Caminreal, Teruel)", *La casa urbana hispanorromana*, Saragossa, 1991.
- SILLIÈRES, P.: "La maison romaine à Baelo Claudia. Essai de révision des données anciennes", *La casa urbana hispanorromana*, p. 321-326.

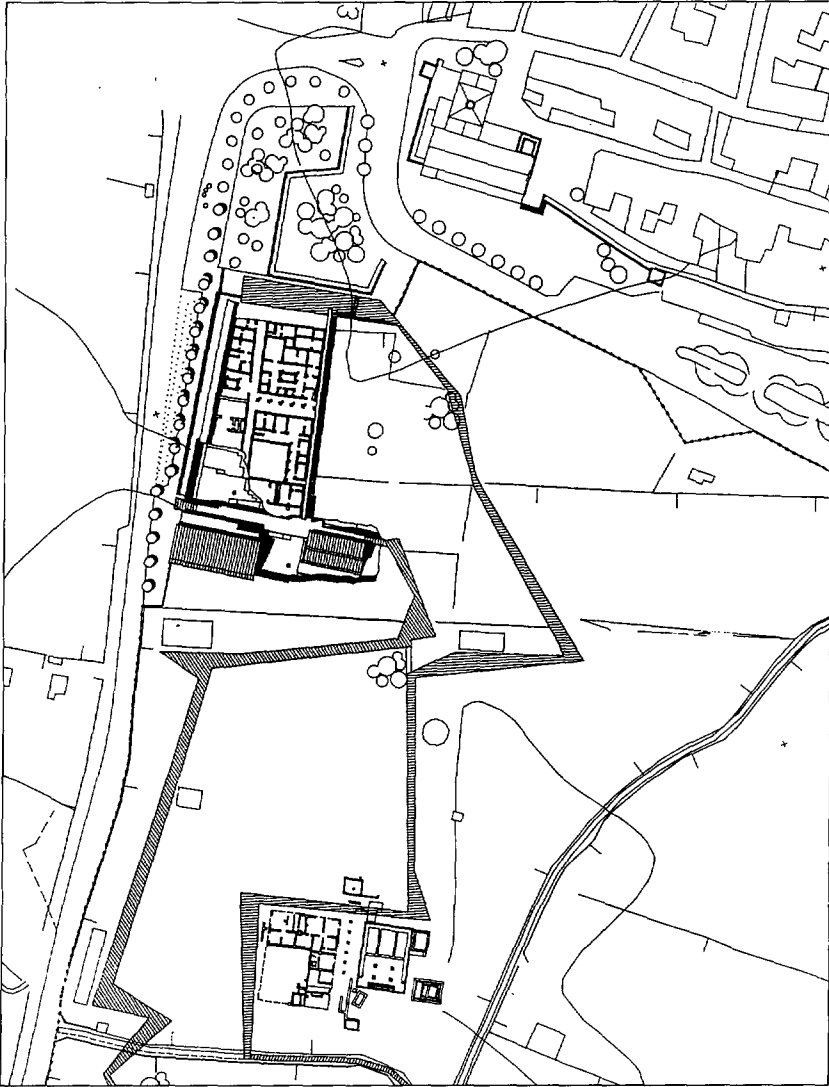

Fig. 1. Localització de l'àrea de Sa Portella

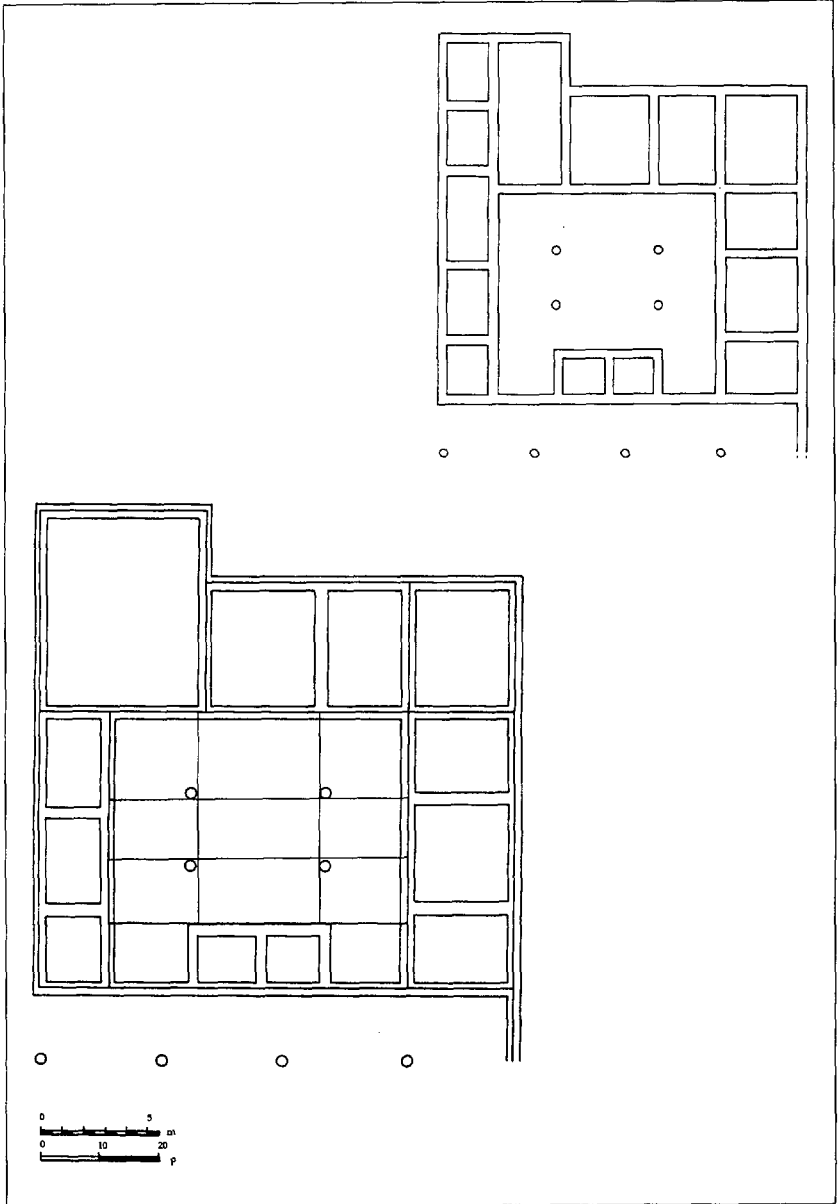

Fig. 2. Esquemes de la planta

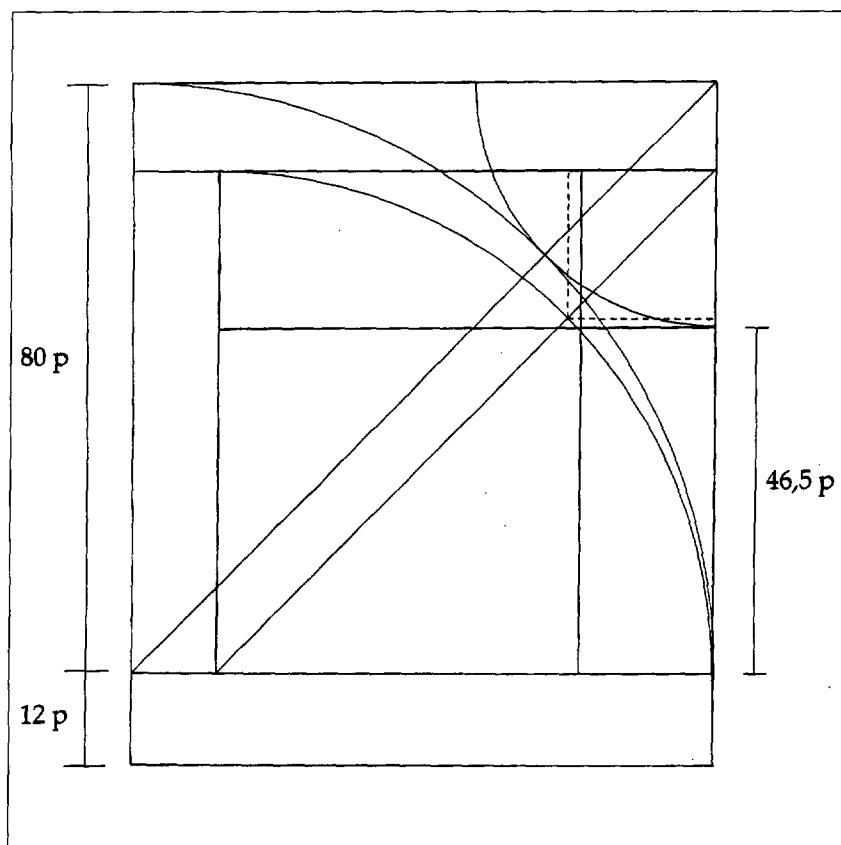

Fig. 3. Divisió geomètrica de la planta

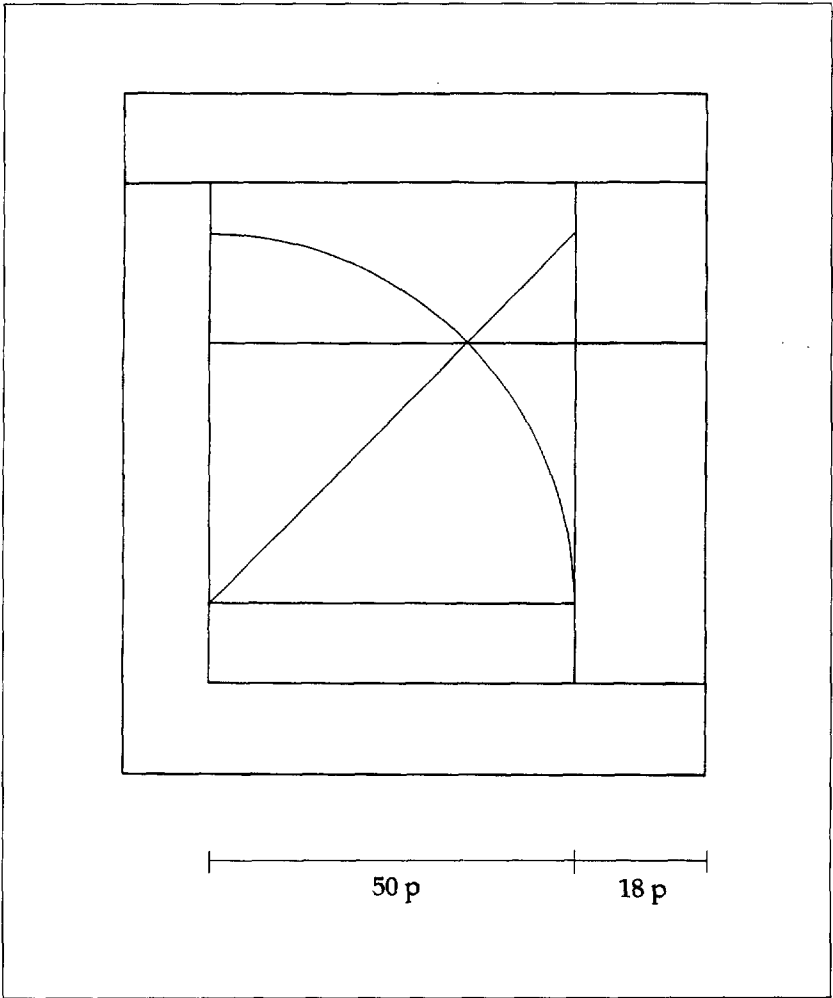

Fig. 4. Construcció de l'atri

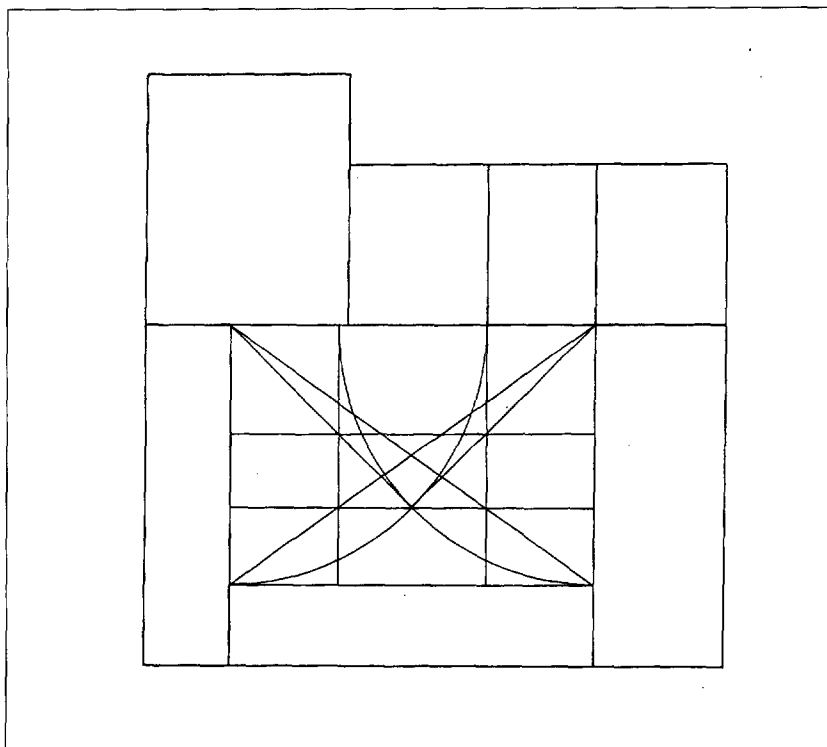

Fig. 5. Construcció de l'*impluvium*